

Gözecik: Sivas'da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı

Atilla Engin
Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas İli'ne bağlı Divriği İlçe merkezinin yaklaşık 40 km kuzeybatısında yer alan Gözecik Köyü'nde (eski Mamağan Köyü) yer alan Geç Hitit tepe yerleşmesi ve bazalt bir kapı aslanı Geç Hitit Devri'nin bilinen en kuzeydeki merkezine işaret etmektedir. Demir Çağı yerleşmesi, Gözecik vadisinin kuzeydoğusundaki yüksek bir plato üzerinde yer almaktadır. Yaklaşık 500 X 500 m boyutlarında olduğu tahmin edilen yerleşme, bölgenin en önemli Demir Çağı yerleşmelerinden biri olmalıdır. Yerleşmenin merkezinde, tahrip edilmiş olan bir tümülüs bulunmaktadır. Köylüler tarafından yerleşim yerinde bulunan bazalt bir kapı aslanı köy içine taşınmıştır. Altı kısmen eksik olan kapı aslanı, iki parça halinde korunmaktadır. Bloğun arka yüzünde, çevresi bir oyukla oluşturulmuş, alt kısmı eksik yuvarlak bir kabartma, olasılıkla yarım kalmış bir sütun altlığına aittir. Bazalt bloğun ikincil kullanımı sırasında yapılan kapı aslanında baştaki eksik detaylar, eserin tamamlanmamış olduğunu göstermektedir. Farklı bir üsluba sahip olan kapı aslanı, Geç Hitit sanatından bilinen özellikleri ile Geç Hitit II stil evresi özellikleri göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Geç Hitit Devri, Geç Hitit sanatı, Gözecik kapı aslanı, Sivas yüzey araştırması, Divriği.

Gözecik: A New Late Hittite Settlement and A Gate Lion in Sivas

A Late Hittite hill top settlement and a basalt gate lion situated in Gözecik Village (old Mamağan Village), approximately 40 km northwest of Sivas/Divriği, probably point out to the most northeastern center of the known Late Hittite settlements.. The Iron Age settlement is situated on a high plateau in the northeast of the Gözecik valley. The settlement, approximately 500 X 500 m in size, must be one of the most important Iron Age settlements of the region. At the center of the settlement there is a tumulus which has been destroyed. A basalt gate lion which was found in the settlement has been transported into the village by the peasants. The gate lion whose lower part is missing has survived in two parts. A destroyed round relief with a hollow depression on the back side of the basalt block probably belongs to an unfinished column base. The missing details of the lion's head which were created during the secondary usage of the basalt block show that it was never finished. The gate lion which reflects a different style shows familiar features of the Late Hittite art in general and the characteristics of the Late Hittite II art style.

Keywords: Late Hittite Period, Late Hittite art, Gözecik gate lion, Sivas survey, Divriği.

Sivas İli, Divriği İlçesi'ne bağlı Gözecik Köyü'nde (eski Mamağan Köyü) bazalt bir kapı aslanı bulunduğu duyumu üzerine köy tarafımızdan ziyaret edilmiştir. Gözecik Köyü'nde gördüğümüz Geç Hitit üslubunda bazalt bir kapı aslanı ile Demir Çağı'na tarihlenen büyük bir tepe yerleşmesi, bölge arkeolojisi ile ilgili yeni bilgiler ortaya koymuştur.

Gözecik Köyü, Divriği'nin yaklaşık 40 km kuzeybatısında, Karaboğaz vadisine açılan, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan küçük dar bir vadiye yer almaktadır (Harita 1). Köy yerleşmesi kuş uçuşu Divriği'ye 27,5 km, Sivas Merkez İlçe'ye 47 km mesafededir. Köy sakinlerinden Ali Bayar'ın evinin önünde bulunan bazalt kapı aslanının, bir bazalt blok ile birlikte köyün yaklaşık 1 km kuzeydoğusunda bulunan tepe yerleşmesinden getirildiği öğrenilmiştir. Gözecik Kapı Aslanı ve Tepe Yerleşmesi (Resim 1-6, Çizim 1-2), şimdiki bilgilerimize göre, Geç Hitit Devri'nin bilinen en kuzeydeki merkezine işaret etmesi açısından önemlidir.

Çalışmada, köye taşınmış olan bazalt kapı aslanı fotoğraflanmış ve çizimi yapılmıştır. Köyün kuzeydoğusundaki Demir Çağı'na ait tepe yerleşmesinde

ve yerleşmenin merkezinde yer alan bir tümülüste de incelemeler yapılmıştır. Kısa süreli bu incelemeler, kapsamlı yüzey araştırmalarının bir ön çalışmasını oluşturmuştur. Alan, resmi yüzey araştırması tarihleri dışında ziyaret edildiğinden, yüzeyden arkeolojik malzeme toplanmamıştır. Cumhuriyet Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (CÜASTAM) adına yürütülen Sivas İli Yüzey Araştırmaları kapsamında, ileri bir tarihte Demir Çağı yerleşmesinde jeofizik çalışmalarını da içeren araştırmaların yapılması planlanmıştır.

Demir Çağı Yerleşmesi

Demir Çağı yerleşmesi, Gözecik vadisinin kuzeydoğusunu sınırlayan yüksek bir plato üzerinde yer almaktadır (Resim 1). Yöre halkı tarafından bu tepe Tümbüllü Mevkii, Abuzer Mevkii ya da Dökme Mevkii gibi farklı adlarla anılmaktadır. Yerleşme, denizden 1545 m yüksekliktedir. Düz bir plato şeklinde uzanan tepenin kuzeydoğu kısmında, yüzey malzemesine göre iskânın ne kadar yayıldığını belirlemek güç olduğundan, yerleşmenin kesin ölçülerini fiziki olarak tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, yüzey bulgularına ve

topografik yapıya göre yerleşmenin yaklaşık 500 X 500 m boyutlarında olabileceği tahmin edilmektedir. Gözcek Tepe Yerleşmesi, bu boyutları ile bölgenin en önemli Demir Çağı yerleşmelerinden biri olmalıdır.

Vadiye hâkim konumdaki yerleşmenin tamamına yakını günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. Tarım faaliyetleri nedeniyle alandan çıkartılan mimariye ait taşlar, modern köy evlerinin inşasında kullanılmıştır. Doğusunda, bugün zayıf olan küçük bir su kaynağı bulunmaktadır. Güneyinde ise köy içinden geçen bir dere yatağı yerleşmeye hayat vermiştir. Vadideki bereketli düzlük, günümüzde olduğu gibi geçmişte de tarım yapmaya olanak sunmuş olmalıdır. Tepe üzerinde çeşitli yapılara ait taş temel izleri yüzeyden takip edilebilmektedir. Alanın özellikle güney yamacında, mimariye ait kesme blok taşlar yoğun görülmektedir. Güney yamaçtaki mimari kalıntılar, yerleşmenin tepenin üst kısmı ile sınırlı kalmadığını ve güney yamaca yayıldığına işaret eder. Güneydoğu kesimde, bir şehir surunun izleri olabilecek bir kuşak yüzeyden izlenmektedir. Ancak yapılacak jeofizik çalışmalarından sonra, yerleşmenin sınırları ve sur duvarları ile ilgili kesin bir fikir sahibi olmak mümkündür.

Yerleşmenin merkezinde, yığma toprak ve taşlarla oluşturulmuş bir tümülüs yer almaktadır. Sivas İli, Altınyayla İlçesi sınırları içerisinde yer alan Kuşaklı/Sarissa'da (Müller-Karpe, 2002, s.331-332) ve Yıldızeli İlçesi sınırları içerisinde yer alan Tek Höyük /Öksüztepe'de de (Engin, 2009, s.79) benzer biçimde yerleşmenin merkezinde bir Demir Çağı tümülüsü bulunmaktadır. Gözcek, Kuşaklı/Sarissa ve Tek Höyük tümülüsleri, Demir Çağı'nda büyük yerleşmelerin merkezine tümülüs inşa etmenin bölgesel bir gelenek olduğunu göstermektedir. Tümülüs yaklaşık 60 m çapında ve 12 m yüksekliğindedir. Tümülüsün batı kesiminde büyük bir tahribat yarığı bulunmaktadır. Köylülerin verdiği bilgiye göre bu tahribat 1990'lı yılların başında dozer kepçesi ile gerçekleştirilmiş ve mezar odası soyulmuştur. Tümülüs üzerinde herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Yüzey araştırmalarımız, Sivas İli sınırları içerisinde Kızılırmak vadisi ve çevresinde yaygınlaşan tümülüslerin büyük ölçüde yakın zamanda kaçak kazılara maruz kaldığını ve tahrip edildiğini göstermiştir. Bilimsel kazı çalışmalarının eksikliği nedeniyle bölge tümülüsleri ile ilgili bilgilerimiz yetersiz düzeydedir.

Geç Hitit Devri'nde Divriği ve Çevresi

Divriği bölgesinin kuzeyinde Kaşka ülkesi, doğusunda İşuva ve Azzi-Hayaşa ülkeleri¹, güneyinde Milid ile Tabal

¹ İşuva'nın, kuzeyini Murat Suyu'nun sınırladığı, güneydoğuda Yukarı Dicle havzasına kadar uzanan ve çekirdek bölgesi Yukarı Fırat Bölgesi olduğu kabul edilmiştir (Klengel, 1968, s.63-76; 1976, s.85-89; 1980, s.214-216; Sevin, 1991, s.88; Umurtak, 1996, s.1, 100, 106; Yakar, 2007, s.372). Azzi-Hayaşa ülkesinin ise, yazılı belgelerde geçen "Aripsa kentinin denizi" ibaresi nedeniyle Van Gölü çevresinde olabileceği düşünülmüşse de, ülkenin Erzincan ve Erzurum illerini kapsadığı, kuzeyde Karadeniz sahil şeridine kadar uzandığı genel kabul görmüştür (Garstang ve Gurney, 1959, s.38-39; Gurney, 1992, s.215-216; Yakar, 1992, s.510; 2007, s.374-375). Gurney (1992, s.215-216), Azzi-Hayaşa'nın en önemli şehirlerinden biri olan Aripsa'nın kıyısına

ülkesi ve batısında Hititler'in "Yukarı Ülke"si bulunmaktaydı (Hawkins, 2002b, s.266-267, 508; Schirmer, 2002, s.214-217, 486; Yakar, 1992, s.507-514; 2007, s.372-375). Bu yönüyle Divriği bölgesi, Hitit coğrafyasında, bölgeler arasında kalan bir konuma sahiptir. Yüksek dağlık bir bölge olan Divriği civarında yer alan dar vadiler, çeşitli dönemler boyunca yerleşmelere olanak tanımıştır. Ancak yüzey araştırmaları açısından neredeyse bakir sayılabileceğinden, bölgenin arkeolojisi yeterince bilinmemektedir. Sivas İli sınırları içerisinde, Yukarı Fırat Havzası'nda yürütülen yüzey araştırmaları, bölgenin özellikle doğusunda Orta Demir Çağı yerleşme ve kalelerinin sayısının fazla olduğunu ortaya koysa da, Erken Demir Çağı yerleşmeleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz (Ökse, 1999, s.328-329; Yakar, 1992, s.510; Yakar ve Salzmann, 1977, s.38-51).

M.Ö. 12. yüzyılın başlarında bütün Önasya'yı etkileyen ve tarihte "Deniz Kavimleri Göçü" olarak bilinen büyük istila hareketinin başta Doğu Akdeniz bölgesi olmak üzere, Hatti ülkesini de karanlık bir döneme sürüklediği kabul edilmektedir (Bartl, 1995, s.193-208; Brandau ve Schickert, 2004, s.314-319; Sanders, 1978, s.139-156). Deniz kavimleri göçünden sonra Hitit İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak Hitit İmparatorluğu'nun ortadan kalkması; güney bölgelerini etkileyen Deniz Kavimleri Göçü'nün ticari ilişkileri olumsuz etkilemesi sonucu ekonomik çöküntü, Suriye üzerinde Hitit etkisinin azalması, halk içinde huzursuzluk ve tarım faaliyetlerindeki olumsuz gelişmeler gibi farklı nedenlere de bağlanmaktadır (Brandau ve Schickert, 2004, s.316-317; Klengel, 2002a, s.72, 419). Hitit İmparatorluğu'nun son dönemine ait yazılı belgelerin yetersizliği, kesin bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Bununla birlikte, Hattuşa'nın son kralı II. Şuppiluliuma'ya ait Boğazköy'de ele geçen Nişantaşı Metni, Alaşia (Kıbrıs)'lı düşman ve güneydeki vasal devlet olan Tarhuntaşşa üzerine yapılan askeri seferden söz etmektedir (Bartl, 1995, 200).² Ancak bu gelişmelerin, bölgeyi saran göç dalgasıyla mı bağlantılı olduğu, yoksa vasal devletlerin merkezi otoriteye baş kaldırmasının bir sonucu mu olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Hititler'in bu dönemde, Ugarit kralından askeri yardım ve yiyecek talepleri, Hitit İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu buhranlı durumu gözler önüne sermektedir (Bartl, 1995, s. 200-201).

Bu felaketten sonra, Erken Demir Çağı olarak adlandırılan ve yaklaşık olarak M.Ö. 1200-1000/950 yılları arasına tarihlenen dönemde, Önasya'da geniş bir coğrafyayı etkileyen, farklı bölgelere göre 100 ile 300 yıl arasında değişen "karanlık çağ" yaşanmıştır (Bartl, 1995, s.194; Hawkins, 2002a, s.57, 410). Orta Anadolu'da Hitit tabakaları üzerinde bir *hiatusdan* sonra genellikle Orta ve Geç Demir Çağı tabakaları görülürken (Akurgal, 1995, s.139), Niğde-Ulukişla sınırları içerisinde yer alan ve

kurulduğu denizi, bugün kurumuş olan Erzincan Ovası'ndaki göl yatağı olarak değerlendirmektedir.

² II. Şuppiluliuma'ya ait Nişantaşı Metni ile selefi IV. Tudhaliya'ya ait Yalburt Yazıtı ve Emirgazi Altarı, M.Ö. 1200'den hemen sonraya ait "Büyük Hitit Kralları"na ait son yazılı belgeler olarak kabul edilmektedir (Hawkins, 2000, s.283).

güneye açılan önemli bir geçit üzerinde yer alan Porsuk Höyük'te, Hitit yerleşmesi büyük bir yangın tahribatı ile son bulmuş, üzerine kesintisiz olarak Erken Demir Çağı yerleşmesi kurulmuştur (Pelon, 1994, s.157-159). Keban Bölgesi'ndeki kurtarma kazılarında da Geç Tunç Çağı'nı takip eden evrede, Erken Demir Çağı'na ait yoğun, yeni ve farklı bir seramik türü ortaya çıkmıştır (Sevin, 1991, s.88-97).

M.Ö. 13. yüzyıl'ın sonlarında Hitit İmparatorluğu'nun, çökmeden önce merkezi idareye bağlı olmak üzere, Hattuşa, Karkamış ve Güney Anadolu'daki Tarhuntaşa olmak üzere üçe bölündüğü kabul edilmektedir (Hawkins, 1994, s.91-93; 2000, s.283; 2002a, s.57, 410; Klengel, 2002b, s.167, 465). Boğazköy'de 1986 yılı kazılarında ele geçen ve Hitit kralı IV. Tudhalia ile Tarhuntaşa kralı Kurunta arasında imzalanan anlaşmanın yer aldığı bronz tabletten, Karkamış ve Tarhuntaşa krallıklarının Hattuşa ile eşit statü kazandığı anlaşılmaktadır (Otten, 1988, Hawkins 1994, s.91; 1998, s.76, dipnot 69).

Hitit İmparatorluğu tarih sahnesinden silindikten sonra, Hititler'in güney bölgelere göç ederek, bölgeye yeni gelen Aramiler ve Fenikeliler ile kaynaşp küçük devletler halinde varlıklarını sürdürdükleri genel kabul görmektedir (Hawkins, 2002a, s.56-59, 410-412). Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra, Karkamış kralı Kuzi-Teşup, "Büyük Kral" ünvanıyla merkezi otoriteyi bir süre daha devam ettirmiş ve Karkamış'ın nüfuz etkisi güneyde Meskene'den kuzeyde Malatya'ya kadar genişlemiştir (Hawkins, 1988, s.99-108; 1994, s.92-93; Klengel, 2002b, s.167-465).³ Tarhuntaşa hanedanının da bu dönemde varlığını devam ettirdiği sanılmaktadır (Hawkins, 1998, s.76; 2002b, s.270, 509). Karkamış kralı Kuzi-Teşup soyundan gelen krallar tarafından yönetilen Milid Krallığı da, en azından başlangıçta Karkamış Krallığı'nın hâkimiyetinde kültürel ve siyasi varlığını devam ettirmiş görünmektedir (Bunnens, 2006, s.51; Hawkins, 1998, s.73-77; Yakar, 2007, s.374). Malatya-Aslantepe'de heykeltıraşlık eserlerinin ortaya koyduğu bu kültürel süreklilik, Geç Tunç Çağı'nda kullanılan devetüyü renkte bir seramik mal grubunun, M.Ö. 1. binin başlarında da kullanılmaya devam etmesi ile de izlenebilmektedir (Pecorella, 1975, s.35).

Geç Hitit Devri'nde Divriği ve çevresinin hangi krallığın sınırları içerisinde bulunduğu bilinmemektedir. Ancak bölgenin Karaboğaz ve Çaltısuyu vadileri yoluyla Yukarı Fırat bölgesi ile bir bağlantı içerisinde olması, Divriği'nin Milid Krallığı'nın hâkimiyet alanında olma olasılığını güçlendirmektedir. Daha güneyde yer alan Gürün ve Kangal'dan geçen, doğu-batı yönünde uzanan Tohma vadisi de günümüzde önemini koruyan, Fırat nehrine doğru uzanan önemli bir yoldur. Tohma vadisinde ele geçen Gürün, Kötükale, İspekçür ve Darendede yazıt ve stelleri, Geç Hitit Devri'nde Milid Krallığı'nın sınırlarını batıya doğru genişlettiğini gösterir (Hawkins, 1998, s.70-71; 2000, s.283, 287-305). Hawkins (2000, s.288-305)'e

göre, Karkamış geleneğinden farklı olan Tohma vadisi yazıtları M.Ö. 12-10. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.⁴ Geç Tunç Çağı'nda İç Anadolu Bölgesi ile yoğun kültürel ilişkiler içerisinde olan Malatya'nın *Armatana*, Tohma vadisinin ise *Tegerama*⁵ ülkesi olduğu düşünülmektedir (Yakar, 2007, s.373; Yakar ve Salzman, 1977, s.38).

Milid Krallığı'nın baş şehri olan Malatya-Aslantepe, Hitit İmparatorluğu'nun sonlarında, Mezopotamya'da güçlenen Assur ile Hitit ülkesi arasında stratejik öneme sahip bir sınır şehri olmuştur (Hawkins, 2000, s.283-284). Assur'un bu bölgeye olan yoğun ilgisi, M.Ö. 11. yüzyılda I. Tiglat-pileser devrinde başlamış ve M.Ö. 650 yıllarına kadar sürmüştür, Milid ile Tabal krallıkları zaman zaman Asur egemenliğine girmiş ve ona *tribut* ödemiştir (Grayson, 1998, s.132-133; Hawkins, 1998, s.66-68; 2000, s.283-284; 2002a, s.59, 412; Yakar, 2007, s.374). M.Ö. 12. yüzyılın başlarında ise, doğudan gelen yeni bir topluluk olan Muşkililer yoğun olarak İşuwa ülkesine yerleşmiş ve küçük krallardan oluşan bir konfederasyonla kısa bir süre Assur'a karşı mücadele etmiştir (Sevin, 1991, s.88, 96; Yakar, 2007, s.373). Doğu Anadolu'da merkezi Urartu Devleti'nin de tarih sahnesine çıkması ile birlikte, bölge Assur ve Urartu devletleri ile yoğun askeri ve siyasi ilişkiler içerisinde olmuştur. Assur ve Urartu belgelerinde, *Milid* ve yakın çevresinde, *Til-garimmu*, *Kammanu*, *Uetaş*, *Niriba*, *Muşani*, *Zabsa*, *Sasi*, *Hazani*, *Gawahi*, *Tumeşki*, *Wasini*, *Aruşi*, *Qulbitarrini*, *Taş*, *Meluiani*, *Luhsu*, *Purtir*, *Anmurru*, *Anduursalia*, *Uşi*, *Usian*, *Uargin* gibi çoğunlukla lokalizasyonları yapılmayan birçok ülke, şehir ve kalelerden söz edilmektedir (Hawkins, 2000, s.284). Asur ve Urartu devletlerinin bölgeye olan bu yoğun ilgisinin nedeni, bölgenin sahip olduğu zengin ekonomik kaynaklardan yararlanmaktır.

Divriği bölgesinin sahip olduğu demir yatakları, Demir Çağı'nda bölgenin önemini arttırmış olmalıdır. Malatya ve Sivas arasındaki Divriği ve Deveci demir yatakları, Anadolu'nun en zengin demir yataklarıdır. Hitit belgeleri, Hititler'in, metinlerde *hapalki* ya da *AN.BAR* olarak geçen demiri, M.Ö. 2. binden itibaren bildiğini ve yaygın olmamakla birlikte kullandığını göstermektedir (Muhly vd., 1985, s.67-84).

Kapı Aslanı

Koruyucu (*apotropeik*) özellikleri ile kapı aslanları, M.Ö. 2. binde biçimlenmiş ve M.Ö. 1. binde yaygınlaşmıştır. Geç Hitit sanatında aslan tasvirleri "kapı aslanı" dışında, ortostatlarda kabartma, sütun altlıklarında yarı plastik, ve heykellerde plastik olarak yaygın kullanılmıştır.⁶

³ Kuzi-Teşup adı, Malatya kralları ile birlikte kuzey bölgelerindeki Gürün, Kötükale, İspekçür ve Darendede ele geçen yazıtlarda geçmektedir (Hawkins, 1988, s.108).

⁴ Daha batıda yer alan Niğde ve Aksaray çevresindeki çalışmalarda tespit edilen Tabal ülkesi heykeltıraşlık eserleri ile Keşlik Yaylası'ndaki taş ocağı ve yarı işlenmiş yontular, daha geç bir döneme, M.Ö. 1. binin ilk yarısına tarihlenmektedir (Çınaroğlu, 1986, s.323-329; Kalaç, 1979, s.239-243).

⁵ M.Ö. 1. binde *Tilgarimmu* (bkz. Yakar ve Salzman, 1977, s.38).

⁶ Geç Hitit aslan tasvirleri için bkz. Abu Assaf, 1990, Tafel 19-25; Duru, 2004, s.20-24, res.1-6, 23-26, lev.13:1, 15:1, 16:1, 17:1, 19-26; Eralp, 1995, lev.E: 4-7; Fugmann, 1958, fig.108-109, 200, 215, 225, 229-230,

Gözcük bazalt kapı aslanı 2 x 1,5 x 0,64 m boyutlarındadır (Resim 2-6, Çizim 1-2). Yerleşim yerinden köy içine dozer kepçesi ile taşınmıştır. İki parça halinde korunmaktadır. Bu taşıma sırasında, kapı aslanının başı kopmuş ve yüzeyi de aşınmıştır. Vücuttan kopmuş olan baş (Resim 5-6) 0,80 x 0,68 x 0,60 m boyutlarındadır. Köy sakinlerinden Ali Bayar'ın verdiği bilgiye göre kapı aslanı, bir yapının temelinden sökülmüştür. Aslan kabartmasının alta gelecek biçimde temele oturtulduğu bilgisi, kapı aslanının ikincil kullanımda devşirme malzeme olarak yapı temeline yerleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bloğun altı kısmen eksiktir. Aslanın sadece sol arka ayağı bütünüyle korunmuştur. Korunan sol arka pençenin üst kısmı şişkin ve hafif yuvarlak biçimde son bulmaktadır. Pençe üzerinde tırnaklar gösterilmemiştir. Arka ayaklar bir basma düzlemi üzerindedir. Aslan, önden başı ve göğsü tam plastik-protom olarak, bloğun kapı geçidine gelecek yönünde ise vücudu yüksek kabartma biçiminde tasvir edilmiştir. Vücut üzerinde her hangi bir kas stilizasyonu bulunmamaktadır. Boynu çevreleyen belirgin yeke kabarıklığı bir çizgiyle ayrılmamış ve tüy kıvrımları belirtilmemiştir.

Başta görülen eksik detaylar ile vücudundaki keskin hatlar, kapı aslanının tamamlanmamış olabileceğini göstermektedir. Gaziantep-İslahiye yakınlarındaki Yesemek Heykel Atölyesi yontularından, Geç Hitit heykeltıraşlarının vücut hatlarının kaba yontusunu tamamlamadan yüz detaylarını işlemediği bilinmektedir (Alkım, 1974, s.22-27; Duru, 2001, s.137-139; 2004, s.19-24). Kopuk başta ağız, yanlarda genişleyen yatay bir olukla ifade edilmiştir (Resim 6). Ağızda dişler ve dil belirtilmemiştir. Yüzün sol tarafında küçük bir çukurla belirtilen göz ve yanak kas stilizasyonu (Resim 5), sağ tarafta gösterilmemiştir. Alın çıkıntısı yapılmış, ancak kulaklar ya belirtilmemiş ya da kırılarak tahrip olmuştur.

Bloğun arka yüzü, başka bir kullanıma ait izleri taşımaktadır (Resim 3, Çizim 2). Bu yüzde, çevresi 15 cm genişliğinde bir oyukla oluşturulmuş, yaklaşık 0,95 m çapında, alt kısmı eksik yuvarlak bir kabartma yer almaktadır. Bu kabartma, yarım kalmış ya da vazgeçilmiş bir sütun altlığına ait gibi görünmektedir. Bloğun bu yüzünde, görülen yatay oyuklara ait izler, bazaltın taş ocağından çıkartılırken açılan deliklere ait olmalıdır. İslahiye yakınlarında bir Geç Hitit heykel atölyesi olan Yesemek'deki bazalt bloklar üzerinde de benzer izler görülmektedir (Duru, 2004, s.13, lev.8: 1-2; 9: 1-2). Bu yöntemle, ocaktan çıkartılmak istenen blok çevresine açılan oyuklara ya da deliklere yerleştirilen ağaçlar ısıtılmakta; şişerek taş üzerinde basınç oluşturan ağacın, istenen yönde çatlaklar oluşturması ve taşın ocaktan alınması mümkün olabilmektedir.

Arka yüzdeki yuvarlak kabartma (Resim 3, Çizim 2), düzleştirilmiş yüzeyden daha yüksektir. Buna göre, bloğun arka yüzündeki yüksek kabartma şeklindeki yarım kalmış yuvarlak sütun altlığı ile taş ocağından sökerken

kullanılan oyuklara ait izler, taşın erken kullanım evresinde sütun altlığı gibi mimari öğelerin yapılmasında kullanılmak istendiğini, ancak vazgeçildiğini göstermektedir. Daha sonra ise bloğun diğer yüzünün düzeltilerek kapı aslanı olarak yontulduğu anlaşılmaktadır. Aslanın kırık olan boynu üzerinde görülen yaklaşık 5 cm çapındaki yatay bir delik (Resim 4, Çizim 1-2), Geç Hitit aslanlarında görülmeyen bir özelliktir. Bu nedenle aslanın boynu üzerinde bulunan yatay delik de bazalt bloğun erken kullanımı sırasında açılmış olmalıdır.

Karşılaştırma ve Tarihleme

Geç Hitit tasvirli sanat eserleri, geleneksel Hitit özellikleri gösteren "erken ya da 1. üslup evresi", Asur etkileri gösteren "orta ya da 2. üslup evresi" ve güçlü Asur, Arami ve Fenike özellikleri gösteren "geç ya da 3. üslup evresi" olmak üzere genel olarak üç evrede değerlendirilmektedir (Akurgal, 1995, s.142-151; 1997, s.195-204; Darga, 1992, s.224-256; Orthmann, 1971, s.148, 220-221; 2002, s.274-279, 511-513). Gözcük Aslanı'nın yansıttığı farklı üslup ve eksik detaylar, eserin stil kritiği ile tarihlendirilmesini güçleştirmektedir. Geç Hitit aslan yontularının stil kritiği ile tarihlendirilmesinde baş önemli bir uzuvdur. Maalesef Gözcük aslanının yarı işlenmiş başı (Resim 5-6), stil değerlendirmesini ve tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte, kübik baş formu ve vücut oranları ile köşeli pençe, arka bacakların arasında yukarıya doğru kıvrılan kuyruk biçimi gibi detaylar, geleneksel Hitit stiline (Akurgal, 1995, s.142-143, 151; 1997, s.195-196) işaret eder. Ağız ve burun çıkıntısının kübik yapısı ile yanağın bir tarafında görülen stilize yanak kası işlenişi, geleneksel Hitit aslanlarında görülen bir özelliktir. Diğer taraftan Geç Hitit aslanlarında gözler, alın düzlüğüne doğru belirgin olarak yapılmışken, Gözcük Aslanı'nda yüzün işlenmiş sol tarafında gözün, yanağın üst kısmında küçük bir çukurcukla ifade edilmiş olması, tüm Geç Hitit aslanlarına göre bir farklılık oluşturmaktadır. Başın kabaca işlenmiş sol tarafında (Resim 5), kulak kısmındaki kırık izler de aslanın geleneksel Hitit aslanlarında görülen kalp biçimli kulaklara sahip olmadığını göstermektedir.

Geleneksel Hitit stiline en karakteristik aslan yontuları Malatya-Arslantepe ve Kuzeybatı Suriye'de yer alan Ain-Dara'dan bilinmektedir. Malatya-Arslantepe'de bulunan Aslanlı Kapı yontuları, gerek üslup, gerekse ikonografik konular açısından Hitit geleneğini yansıtmaktadır (Akurgal, 1949, s.72; 1995, s.142, şek. 40, lev. 30a; 1997, s.195, res. 91a-d; 92:a-b; Orthmann, 1971, s.90-98; 2002, s.277, 511). Orthmann (1971, s.90-98), taşra yapıtları olarak değerlendirdiği erken Malatya-Arslantepe yontularını, Karkamış'da Suhis-Katwas devri ile eşleyerek "Geç Hitit II stili" olarak belirlemiştir. Malatya-Arslantepe'nin Hitit İmparatorluk sanatı ile bağlantılar gösteren yontuları, erken çalışmalarda M.Ö. 10-9. yüzyıllara tarihlenmiştir (Orthmann, 1971, s.96, 670-672). Ancak son yıllarda, Karkamış kralı Kuzi-Teşub ile akrabalık ilişkileri bulunan Milid'in üç kralı devrine ait erken yontular, M.Ö. 12. yüzyıla ve M.Ö. 11. yüzyılın

başlarına tarihlenebilmektedir (Hawkins, 1994, s.92; 2002a, s.57, 411; 2002b, s.265, 270, 506, 509).

Ain Dara'nın erken yontuları da genel olarak Hitit İmparatorluk sanatı ile ilişkili arkaik bir üslup olarak değerlendirilmektedir (Abu Assaf, 1990, s.25-45; Hawkins, 2002b, s.266, 507; Orthmann, 1971, s.134-135). Ain-Dara'da Hitit İmparatorluk Devri özellikleri gösteren en erken heykeltıraşlık eserleri, Orthmann (1971, s.134-135)'in "Geç Hitit I stili" ile eşlenmekte ve M.Ö. 1300-1000 yılları arasına tarihlenmektedir (Abu Assaf, 1990, s.39, E1-E7). Ain Dara'nın erken yontularının İç Anadolu'dan göç etmiş heykeltıraşlar tarafından yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Orthmann, 2002, s.277, 511). Ain Dara'da, kısmen imparatorluk evresi ile eşlenen I. üslup evresine ait aslan yontuları bulunmazken, M.Ö. 1000-900 yılları arasına tarihlenen II. üslup evresine ait aslan yontuları, ortostatlardaki yüksek kabartmalar ve protomlardan oluşmaktadır (Abu Assaf, 1990, s.39, C5-C26, C31-C42, D1-D4, G3-G4, G6-G8, G19, G20). Ain Dara örneklerinde aslan başları genellikle tahrip olmuştur. Ele geçen az sayıdaki aslan başı yontuları geleneksel Hitit stilindedir (Abu Assaf, 1990, G19, G20).

Orthmann'ın "2. üslup evresi", Akurgal'ın "geleneksel akım II" olarak belirlediği orta üslup evresinin heykeltıraşlık eserlerinde, Hititli unsurlar ve Assur sanatının etkileri görülmekle birlikte, aslan tasvirleri, geleneksel Hitit aslan betimleri için karakteristik olan ve Assur sanatından bilinmeyen kübik baş, kalp biçimli kulaklar, başı çevreleyen özel yele biçimi ve kükrer gibi açılan ağızdan sarkan alt çeneye yapışık dil gibi özelliklere sahiptir (Akurgal, 1997, s.196; Orthmann, 2002, s.278, 512). Bu üslup evresi, "geç/yeni stil" olarak da adlandırılmıştır (Duru, 2004, s.46). Karkamış'da Su Kapısı ve Fırat nehri arasında ele geçen aslan yontularına ait parçalar (Ussishkin, 1967, s.87-88, fig.3-7; Woolley, 1921, s.105, A14a-b, B31c), Hama aslan yontuları (Fugmann, 1958, fig.108-109, 200, 215, 225, 229-230, 245, 256, 261-263; Orthmann, 1971, s.101-102, *Hama A1/4, B/1-3*), Sam'al-Zincirli'de güney şehir kapısındaki aslanlar (Luschan, 1902, Abb.93, 137, 140, Taf. 46a-b; 1911: Abb. 261-269; Taf. 64-65; Orthmann, 1971, s.60-62, 68-70, *Zincirli A/1, B/11, B/24, C1-3, D1-2, E/1*; Wartke, 2005, Abb.29; 34-36) bu stil evresinin genel özelliği olan, büyük ölçüde geleneksel Hitit aslanlarının tasvir özelliklerini sergiler. Zincirli'nin erken örnekleri M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2002b, s.269, 509). Kesin olarak tarihlendirilemeyen Karkamış'ın erken heykeltıraşlık eserlerinin M.Ö. 1000'den daha erkene ait olamayacakları düşünülmekte ve bunlar kabaca M.Ö. 10. yüzyılın ikinci yarısına verilmektedir (Hawkins, 2002a, s.58, 411; 2002b, s.269-270, 508-509; Orthmann, 2002, s.277, 512).

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan 3. üslup evresinde ise tüm heykeltıraşlık eserlerinde, zayıflayan Hititli unsurlarla birlikte, Assur, Arami ve Fenike sanatının baskın etkileri ile farklı stiller görülür (Akurgal, 1997, s.197-204; Orthmann, 2002, s.278, 512-513). Bu evrenin aslan yontuları Tell Tainat, Ain Dara, Arslantaş, Til Barsip, Hama, Maraş, Sakçegözü, Tell Halaf,

Karkamış, Zincirli ve Karatepe'den bilinmektedir.⁷ Karkamış'ın geç kapı aslanları (Orthmann, 1971, s.41-42, *Karkamış F/17, H/11, J/2; K2*; Ussishkin, 1967, s.89; Woolley, 1921, pl.B27b), M.Ö. 9. yüzyıl ve sonrasında bölgede egemen olan Assur etkisi ile karakteristik Assur sanatı özellikleri gösterirken, M.Ö. 7. yüzyılın başlarına tarihlendiği düşünülen ve kral Azativada'ya ait ortostatların bulunduğu Karatepe'nin aslan yontuları (Çambel, 2001, s.196-199; Çambel vd., 1988, s.43-46; Hawkins, 2002a, s.58, 411) Fenike özellikleri, Zincirli'nin geç evre aslan yontuları (Orthmann, 1971, s.70, *Zincirli C4/5*; Luschan, 1902, Abb.139, Taf.47) ise Assur ve Arami özellikleri sergiler. Yesemek heykel atölyesinin sayıları 150'den fazla olan aslan yontuları (Alkım,1974, s.20-31, res.41-66; Duru, 2004, res.1-3, 23, lev.13-17) ise yarı işlenmiş taslaklar olduğundan, stil karşılaştırması yapmak ve tarihlemek güçtür (Duru, 2004, s.20). Bununla birlikte Yesemek örnekleri genel olarak M.Ö. 1. binin ilk çeyreğine tarihlenmiştir (Alkım, 1974, 108; Duru, 2001, s.138; 2004, s.49).

Geç Hitit sanatı gelişimi içinde aslan yontularına bakıldığında, Gözecik Aslanı'nın geleneksel Hitit sanatı özelliklerine bağlı olduğu, ancak yarı işlenmiş baştaki detaylarda farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Gözecik Aslanı'nın stil olarak karşılaştırılabilecek en yakın örneği, Gözecik'in kuş uçuşu yaklaşık 75 km güneybatısında bulunan Havuz Beldesi yakınlarındaki Geç Hitit merkezinde ele geçen Havuzköy Kapı Aslanı'dır (Akurgal, 1947, Taf.31b, Abb.45-46; Boehmer, 1967, s.132-133; Bossert, 1942, Abb.802; Orthmann, 1971, *Havuzköy 1*). Bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunan Havuzköy Kapı Aslanı, köşeli vücut hatları, arka bacaklar arasında yukarı kıvrılan kuyruk biçimi, tüy kıvrımlarının belirtilmemiş olması, boynu çevreleyen kabarık yele biçimi, kübik baş ve vücut oranları açısından Gözecik Aslanı ile benzerlik göstermektedir. Havuzköy Aslanı'ndaki dikdörtgen biçimli pençeler, sol omuzdaki kas stilizasyonu ve baştaki detaylar ise bütünüyle farklı bir üslup yansıtır. Havuzköy Aslanı, tarihlendirmesi problemleri bir eserdir. Bossert bu eseri erken dönemlere tarihlenirken (Bossert, 1942, Abb.802), Akurgal (1947, s.350; 1949, s.66), gözlerin altında ve burundaki palmet şekilli kıvrımlar ile sol omuzdaki kas stilizasyonu nedeniyle Sakçagözü aslanlarıyla karşılaştırmış ve "M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen Assurlaşmış bir Geç Hitit aslanı" olarak değerlendirmiştir. Genel vücut oranları ve kübik baş, geleneksel Hitit aslanlarında görülen erken stil özellikleri sergilese de, şaşırtıcı bir şekilde yüz detayları geç stil evresi aslanlarında görülen Assur etkileri yansıtmaktadır. Orthmann (1971, s.520)'a göre bu eser, Geç Hitit sanatı gelişimi içindeki yeri belirgin olmamakla birlikte 3. üslup evresine tarihlenmelidir. Daha batıda, Aksaray yakınlarında yer alan ve Tabal ülkesi'nin yüksek bir

⁷ Üçüncü Evre aslan yontuları için bkz. Akurgal, 1995, s.143-151; 1997, s.197-204; Abu Assaf, 1990; Bunnens, 2006, s.48; Çambel, 2001, s.196-199, fig.2; Fugmann, 1958, fig.108-109, 200, 215, 225, 229-230, 245, 256, 261-263; Hawkins, 2002b, s.265, 269, 270, 272, 506, 509, 510, res. 2; McEwan, 1937, fig.6-7; Orthmann, 1971; Riis ve Buhl, 1990, s.50, no.40-41).

yerleşmesi olan Göllüdağ'da ele geçen çift aslan protomlu yontunun (Akurgal, 1949, s.75, Taf.35-36a; Schirmer, 2002, Abb.22) ortaya koyduğu güçlü Assur etkileri, yakın çevrede geç üslup evresi özelliklerine sahip aslan yontularının varlığını göstermektedir.

Gözecik Aslanı'nda görülen üzeri şişkin yuvarlak pençe biçimi ve genel vücut oranları (Resim 2, Çizim 1), Malatya Arslantepe'nin kireçtaşından yapılmış kapı aslanı (Delaporte, 1940, pl.16-18; Orthmann, 1971, s.96, *Malatya A/1-2*) ile benzerlik gösterirken, vücuttaki oranlar ve kübik baş stili (Resim 2-6), Ain Dara II. üslup evresi aslanları (Abu Assaf, 1990, s.39, C5-C26, C31-C42; D1-D4, G3-G4, G6-G8, G19, G20) ile benzerlik göstermektedir. Bu özellikler erken Geç Hitit sanatı özellikleri yansıtmaktadır. Diğer taraftan sadece keskin vücut hatları ve oranlar açısından Havuzköy Aslanı ile güçlü stil birliği göstermektedir. Bu özellikleri nedeniyle Gözecik Aslanı'nın, geleneksel Hititli unsurların aslan yontularında devam ettiği, Orthmann'ın (1971; 2002, s.278, 512) "Geç Hitit II" ve Akurgal'ın (1997, s.196) "geleneksel akım II" olarak belirlediği, Geç Hitit sanatının "orta üslup evresine", M.Ö. 10-8. yüzyıllar arasına tarihlenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Gözecik Aslanı'nın kübik baş ve arka ayak detaylarında ortaya koyduğu geleneksel Hitit sanatı özellikleri, bu eserin Havuzköy Aslanı'ndan daha erkene tarihlenmesi gerektiğini göstermiştir.

Sonuç

Gözecik Tepe Yerleşmesi, Geç Hitit yerleşimlerinin bilinen en kuzeydeki buluntu yeri olarak, Hitit İmparatorluğu çöktükten sonra Hititlerin "Yukarı Ülke"den çok uzaklaşmadıklarını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Divriği ve çevresinde bu dönemde Milid Krallığı ile kültürel ve siyasi açıdan bağlantılı olması muhtemel yerleşmeler ile ilgili yapılacak kapsamlı çalışmalar, bu konudaki bilgilerimizi netleştirecektir. Bölgede Erken Demir Çağı ile ilgili bilgilerin yetersizliği ise yapılacak bilimsel kazılarla giderilebilir.

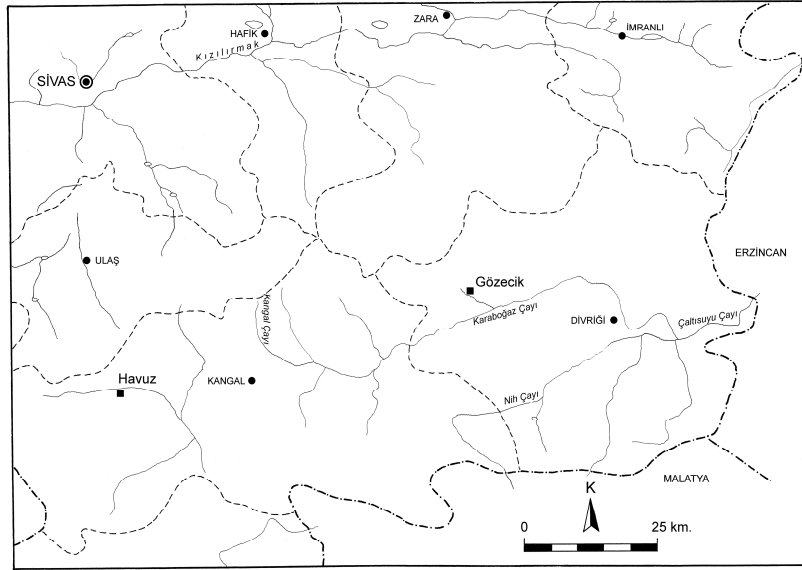
Gözecik Kapı Aslanı, her ne kadar tamamlanmayan eksik bir yontu olsa da bütünüyle Geç Hitit sanatından bilinmeyen farklılıklar ortaya koymaktadır. Stil ve oranlar açısından Havuzköy Aslanı ile gösterdiği kısmi benzerlik, Kangal-Divriği bölgesine özgü bir Geç Hitit heykeltıraşlık ekolünün var olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu konuda kesin bir belirleme için bölgede daha fazla çağdaş heykeltıraşlık eserlerinin varlığına ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Abu Assaf, A. (1990). *Der Tempel von Ain Dara*, Damasener Forschungen, Band 3. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Akurgal, E. (1947). Yayınlar Üzerine: H.G. Güterbock, Ankara Bedesteni'nde Bulunan Eti Müzesi Büyük Salonu'nun Kılavuzu. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi* 5(3), 348-352.
- Akurgal, E. (1949). *Späthethitische Bildkunst*. Ankara: DTCF Yayınları.
- Akurgal, E. (1995). *Anadolu Uygartıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Akurgal, E. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK.
- Alkım, U. B. (1974). *Yesemek Taşocağı ve Heykel Atelyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Basımevi.
- Bartl, K. (1995). *Das Ende der Spätbronzezeit und das "dunkle Zeitalter" im westlichen Vorderasien*. K. Bartl, R. Bernbeck ve M. Heinz (Ed), *Zwischen Euphrat und Indus: Aktuelle Forschungsprobleme in der Vorderasiatischen Archäologie* (pp.193-208). Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag.
- Boehmer, R.M. (1967). *Havuzköy in Ostkappadokien*, *Archäologischer Anzeiger* 82, 132-141.
- Bossert, H. T. (1942). *Altanatolien I: Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur*. Berlin.
- Brandau, B. ve Schickert, H. (2004). *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu* (N. Mertoğlu, Çev.). İstanbul: Arkadaş Yayınları.
- Bunnens, G. (2006). *A New Luwian Stele and the Cult of the Storm-God at Til-Barsib-Masuvari*. Leuven, Paris, Dudley: Université de Liège.
- Çambel, H. (2001). *Karatepe-Aslantaş: A Many-Sided Project*. O. Belli (Ed.), *Istanbul University Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000* (pp. 195-203). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Çambel, H., Aksoy, M., Işın, M.A. ve Sadler, S. (1988). *Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1988 Yılı Çalışmaları*. *Höyük 1*, 43-50. Ankara: TTK Basımevi.
- Çınaroğlu, A. (1986). M.Ö. 1. Binde Keşlik Yaylası ve Civarı. 9. *Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* (cilt 1), 323-332. Ankara: TTK Basımevi.
- Darga, A.M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Delaporte, L. (1940). *Malatya Arslantepe, I: La Porte des Lions*. Paris.
- Duru, R. (2001). *Research at the Yesemek Stone Quarry and Sculpture Workshop and Excavations at Yesemek Höyük*. O. Belli (Ed), *Istanbul University Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000* (pp. 137-139). İstanbul: İstanbul University.
- Duru, R. (2004). *Yesemek: Eski Önasya Dünyasının En Büyük Heykel Atelyesi*. İstanbul: TURSAB.
- Engin, A. (2009). Sivas İli 2007 Yılı Yüzey Araştırması. 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 2), 73-94.
- Eralp, G. (1995). *Sevdiliköy Geç Hitit Aslanı*. A. Erkanal vd. (Ed), *İ. Metin Akyurt ve Bahattin Devam Anı Kitabı* (sl. 115-120). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Fugmann, E. (1958). *Hama II/1*. Copenhagen: Wendt and Jensen.
- Garstang, J ve Gurney, O.R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire* (Occasional Papers of the British Institute of Archaeology in Ankara, No. 5). London: The British Institute of Archaeology in Ankara.
- Grayson, A. K. (1998). *Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (c. 744-650 BC)*. 34. *Uluslararası Assirioloji Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, 131-135. Ankara: TTK Basımevi.
- Gurney, O. R. (1992). *Hittite Geography: Thirty Years on*. H. Otten vd. (Ed), *Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (pp. 213-221). Ankara: TTK Basımevi.
- Hawkins, J. D. (1988). *Kuzi-Teşub and the Great Kings of Karkamiş*. *Anatolian Studies* 38, 99-108.
- Hawkins, J. D. (1994). *The End of the Bronze Age in Anatolia: New Light from Recent Discoveries*. III. *Anadolu Demir Çağları Sempozyum Bildirileri: Van Uluslararası Sempozyumu / The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 91-94*. Oxford: Oxbow Books.
- Hawkins, J. D. (1998). *Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)*. 34. *Uluslararası Assirioloji Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, 63-77. Ankara: TTK Basımevi.
- Hawkins, J. D. (2000). *Inscriptions of the Iron Age*, vol.1. Berlin: De Gruyter.
- Hawkins, J. D. (2002a). *Die Erben des Großreiches I: Die Geschichte des späthethitischen Kleinkönigreiche Anatoliens und Nordsyriens im Überblick (ca. 1180-700 v. Chr.)*. *Die Hethiter und ihr Reich: Das*

- Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk* (pp. 56-59, 410-412). Bonn.
- Hawkins, J. D. (2002b). Die Erben des Großreiches II: Die archäologischen Denkmäler in den späthethitischen Kleinkönigreichen Anatoliens und Nordsyriens im Überblick (ca. 1180-700 v. Chr.). *Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk* (pp. 264-273, 506-510). Bonn.
- Kalaç, M. (1979). Niğde'de Bulunan Bir Hava Tanrısı Steli. 8. *Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* (cilt 1), 239-243. Ankara: TTK Basımevi.
- Klengel, H. (1968). Die Hethiter und die Isuwa. *Oriens Antiquus* 7/1, 63-76.
- Klengel, H. (1976). Nochmals zu Isuwa. *Oriens Antiquus* 15, 85-89.
- Klengel, H. (1980). Isuwa. *Reallexikon der Assyriologie* 5, 214-216. Berlin: Walter de Gruyter.
- Klengel, H. (2002a). Die Geschichte des hethitischen Reiches. Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk (pp. 62-73, 413-420). Bonn.
- Klengel, H. (2002b). Karkamis in der hethitischen Großreichszeit. Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk (pp. 164-167, 464-465). Bonn.
- Luschan, F. von (1902). *Ausgrabungen in Sindschirli III*. Berlin.
- Luschan, F. von (1911). *Ausgrabungen in Sindschirli IV*. Berlin.
- Mc Ewan, C.W. (1937). The Syrian Expedition of the Oriental Institute of the University of Chicago. *American Journal of Archaeology* 41/1, 8-16.
- Muhly, J.D., Maddin, R., Stech, T. ve Özgen, E. (1985). Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry. *Anatolian Studies* 35, 67-84.
- Müller-Karpe, A. (2002). Untersuchungen in Kuşaklı 2001. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 134, 331-351.
- Orthmann, W. (1971). *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Orthmann, W. (2002). Kontinuität und neue Einflüsse: Die Entwicklung der späthethitischen Kunst zwischen 1200 und 700 v. Chr.. *Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk* (pp. 274-279, 511-513). Bonn.
- Otten, H. (1988). Die Bronzetafel aus Bogazköy. Ein Staatsvertrag Tutcealijas IV. *StBoT Beiheft* 1. Wiesbaden.
- Ökse, A. T. (1999). Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağı Yerleşim Tarihi. *Belleten* 62, 299-390.
- Pelon, O. (1994). The Site of Porsuk and the Beginning of the Iron Age in Southern Cappadocia. III. Anadolu Demir Çağları Sempozyum Bildirileri: Van Uluslararası Sempozyumu / The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 157-162. Oxford: Oxbow Books.
- Pecorella, P.E. (1975). Malatya III: Rapporto Preliminare dele Campagne 1963-68: II Livello Eteo Imperiale e quelli Neoetei. Roma.
- Riis, P.J. ve Buhl, M.L. (1990). Hama II: Fouilles et Recherches 1931-1938. Vol. 2, Les Objets de La Periode Syro-Hittite. Copenhagen: Aarhus Universitetsforlag.
- Sandars, N.K. (1978). The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC. London: Thames and Hudson.
- Schirmer, W. (2002). Stadt, Palast, Tempel: Charakteristika hethitischer Architectur im 2. und 1. Jahrtausend v. Chr.. *Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk* (pp. 204-217, 482-486). Bonn.
- Sevin, V. (1991). The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians. *Anatolian Studies* 41, 88-97.
- Umurtak, G. (1996). Korucutepe II: 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği. Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi.
- Ussishkin, D. (1967). Observations on some Monuments from Carchemish. *Journal of the Near Eastern Studies* 26/2, 87-92.
- Wartke, R.B. (2005). Sam'al: Ein Aramäischer Stadtstaat des 10. bis 8. Jhs. V. Chr. und die Geschichte seiner Erforschung. Berlin: Verlag Philipp von Zabern.
- Woolley, C.L. (1921). Carchemish, vol. II: The Town Defenses. London.
- Yakar, J. (1992). Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: An Archaeological Assessment. H.Otten vd. (Ed), *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (pp. 507-520). Ankara: TTK Basımevi.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi* (S.H. Riegel, Çev.). İstanbul: Homer Kitapevi.
- Yakar, J. ve Gürsan-Salzman, A. (1977). Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces 1977. *Tel Aviv* 6, 34-53.

EKLER

Harita 1

Resim 1

Resim 3

Resim 2

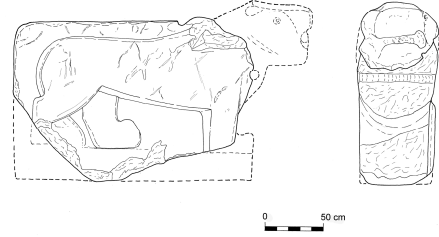
Resim 4

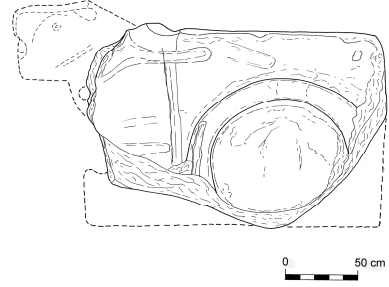
Resim 5

Resim 6

Çizim 1

Çizim 2